

El poder de les dones a Grècia i Roma

Formes femenines de lideratge a l'Antiguitat clàssica

MARIA NAVARRO LÓPEZ¹
Universitat de Barcelona

Marta Oller i Gemma Puigvert, *Quan les dones tenien el poder. Lideratge femení a l'antiga Grècia i a Roma*, La Magrana, Barcelona, 2024. 551pp. ISBN: 9788419334428; ISBN Digital: 9788419334435.

El catàleg com a forma literària té els seus primers testimonis en l'èpica grega arcaica, on, mitjançant la interrupció del curs de la narració dels esdeveniments, tot sovint s'insereixen llistes d'elements, cadascun dels quals pot ser complementat o ampliat amb descripcions o comentaris.² Aquesta forma poètica pot compilar ítems de tota mena: naus,³ guerrers, trofeus, esdeveniments... i dones, com es veu a l'episodi de la Νέκυια de l'*Odissea* (11, vs. 225-332), un passatge que té paral·lels en la poesia d'Hesíode i sembla fer-se ressò d'una tradició oral anterior a la consolidació dels poemes homèrics.⁴ Aquestes composicions poètiques sobre dones, que nasqueren en un context d'estricta oralitat, han resultat ésser d'allò més prolífiques, i actualment se'n pot resseguir

¹ Aquest article-recensió ha estat possible gràcies a un ajut FPI associat al projecte "TOPOI: El repertorio de la *paideia* en la literatura griega de época imperial y tardoantigua" (PID2022-137964NB-I00), dirigit per la doctora Pilar Gómez i finançat pel Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades.

² Per a una descripció acurada de la tipologia i funció poètica dels catàlegs a la poesia grega arcaica, vegeu Minchin (1996), Gaertner (2001) i Sammons (2010).

³ Un dels catàlegs més coneguts és el famós catàleg de les naus del cant segon de la *Ilíada*, vs. 480-760.

⁴ Entorn del catàleg d'heroïnes de l'*Odissea* i la seva relació amb una tradició oral de catàlegs de dones, vegeu Gazis (2015) i Ziogas (2021)

la continuïtat en una tradició pràcticament ininterrompuda fins els nostres dies.⁵ Després dels poemes èpics atribuïts a Homer i de la poesia hesiòdica, trobem altres catàlegs de dones encara en la poesia grega d'època arcaica, on destaca el famós iambe de les dones de Semònides d'Amorgos, per bé que de temàtica misògina. També trobem aquestes formes en la literatura pròpiament escrita, ja fora del seu context d'enunciació originari i, per tant, hi són regides per principis com la intertextualitat, que les fan funcionar diversament de com s'esdevenia en un context oral. En aquest sentit, és un reflex intencionat d'aquell catàleg de l'*Odissea* el que trobem en el llibre sisè de l'*Eneida* de Virgili (vs. 440-455). Podríem dir que aquesta forma literària evolucionà i es traslladà a l'àmbit de la prosa històrico-biogràfica, un primerenc desenvolupament de la qual es testimonia en el tractat anònim *Tractatus de mulieribus claris in bello*, datat entre els segles II i I aC.⁶ Tanmateix, els exemples més elaborats i millor conservats d'aquest subgènere literari en la literatura grega són *Els mèrits de les dones* (Γυναικῶν ἀρεταί), un opuscle dels *Moralia* de Plutarc que elogia les iniciatives femenines en moments de crisi,⁷ i el llibre vuitè dels *Estratagemes* de Pol·lí,⁸ ambdós autors del segle II dC. Si avancem en el temps, tornem a trobar exemples destacables d'aquest gènere en el Renaixement, amb el *De claris mulieribus* de Boccaccio (segle XIV) i *La ciutat de les dames*, de Christine de Pizan (segle XV). Ambdues obres reprenen les fonts antigues per elogiar les grans figures femenines de la història i la literatura, i la darrera és especialment rellevant per haver estat la fundadora de la *Querelle des femmes*, així com la seva autora és reconeguda avui dia com una de les més destacades representants del proto-feminisme primerenc.⁹

Els trets que agermanen totes aquestes formes i obres literàries, més enllà de la disposició i el contingut – tot sovint a mig camí entre el catàleg i la recopilació enciclopèdica d'*exempla* –, és la voluntat de recuperar i mantenir viva la memòria de dones il·lustres del passat mític, històric o llegendari, fruit d'un exercici de reflexió i relectura del propi llegat cultural. Així doncs, es troba molt proper a aquesta línia el plantejament general de *Quan les dones tenien el poder. Lideratge femení a l'antiga Grècia i a Roma*, un llibre de divulgació acadèmica que, mitjançant una recopilació i exposició exhaustiva de fonts antigues, “pretén contribuir a canviar els estereotips de gènere i la visió tradicional de les societats

⁵ Aquests catàlegs que mencionem a continuació són només alguns exemples d'una tradició molt rica i de relativa vivacitat des de l'Antiguitat fins al Renaixement, tal com defensen McLeod (1991) i Gera (1997: 34-55).

⁶ Gera (1997: 29-30) i Brodersen (2010: 151-152).

⁷ Per a aquesta obra, consulte Boulogne (2002) i Homar (2011).

⁸ Per al llibre vuitè dels *Estratagemes*, consulte Vela / Martín (1991: 501-565), Clay / Lobineau (2012), i Oller (2017).

⁹ Per a una síntesi de la vida i l'obra de Christine de Pizan, vegeu Hindman (1984) i Ojea (2018).

clàssiques, i oferir una mirada necessària i justa sobre el rol de les dones en la història de Grècia i de Roma”. Semblantment a com volia Christine de Pizan, les Drs. Marta Oller i Gemma Puigvert funden la seva pròpia República de dones, farcida de grans exemples d’actància¹⁰ femenina que no només esdevenen referents per a la nostra contemporaneïtat, sinó que ens obliguen a desaprendre els esquemes de pensament i alguns coneixements de la història antiga que ens ha imposat una Acadèmia bastida i fonamentada en el cànion patriarcal.

En la gènesi d’aquesta publicació es troben, en primera instància, dues trajectòries diferents però complementàries. D’una banda, la Dr. Oller, professora titular de Filologia Grega, fa anys que condueix la seva recerca entorn del rol de les dones a l’antiga Grècia.¹¹ D’altra banda, la Dr. Puigvert, professora titular de Filologia Llatina, va ser guardonada el 2020 amb el II Premi d’Excel·lència Docent,¹² un reconeixement per la seva dedicació i excel·lència com a professora que inclou una dotació econòmica destinada a la millora docent. La unió d’aquestes dues trajectòries va portar a la celebració de les primeres “Jornades Docents Internacionals sobre Lideratge Femení en el Món Grecorromà”, que se celebraren a la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat Autònoma de Barcelona els dies 24 i 25 de novembre de 2022.¹³ Les jornades reuniren investigadors i investigadores d’arreu del món, així com estudiants, i conclouran amb la propera publicació d’un volum monogràfic que aplegarà les versions escrites de les ponències. Tots aquests factors han estat determinants per a l’elaboració i la publicació del llibre que avui ens ocupa. Efectivament, una empresa tan ambiciosa com és la redacció d’aquest volum resultaria impossible si no fos per la conjunció de tots aquests factors que l’han acompanyada: en primer lloc, una vocació i dedicació enormes, seguit d’un ampli coneixement de la matèria, de la capacitat de concebre un projecte coherent de grans dimensions i, finalment, dels recursos materials, temporals i econòmics per a dur-lo a terme.

Quan les dones tenien el poder proposa un recorregut al llarg de tota l’Antiguitat clàssica, des de la Grècia micènica fins la Roma imperial del segle

¹⁰ Ens servim d’aquest neologisme per anostar el terme anglès “agency”, ja que creiem que transmet millor el seu significat i és més adient en la nostra llengua que no pas el terme “agència” que sol emprar-se en els estudis recents per parlar de la capacitat d’acció femenina en el món antic.

¹¹ Així ho demostren molts dels articles i capítols de llibre que ha publicat: Santiago / Oller (2011), i Oller (2015), (2017), (2019), (2020), (2021).

¹² Vegeu la notícia a: (27 de maig 2020) “Gemma Puigvert guanya el II Premi d’Excel·lència Docent”, *Sala de Premsa de la Universitat Autònoma de Barcelona*, <https://www.uab.cat/web/sala-de-premsa/detall-noticia/gemma-puigvert-guanya-el-ii-premi-d-excel-lencia-docent-1345829508832.html?detid=1345813588290>, [últ. vis. 28/06/2024].

¹³ Podeu consultar el detall de la notícia i el programa a: (18 de novembre de 2022) “Lideratge femení en el món grecorromà”, *Actualitat de la Facultat de Filosofia i Lletres de la UAB*, <https://www.uab.cat/web/detall-de-noticia/lideratge-femeni-en-el-mon-grecoroma-1345697212743.html?noticiaid=1345874591277> [últ. vis. 28/06/2024].

III dC, al voltant de cinc aspectes crucials en la definició de l'actància femenina. En altres paraules, el volum ens ensenya en quins contextos les dones podien exercir posicions de lideratge i, en alguns casos, fins i tot de poder, a partir de cinc grans accions transversals: parlar, arbitrar, treballar, regnar i guerrear. Les autores donen nombrosos exemples, en efecte, de lideratge femení en el món grecoromà, testimoniats en fonts literàries i epigràfiques antigues. Això no vol dir, però, que es mostrin únicament dones en situacions de poder i autoritat, i, de fet, sovint s'hi exposen passatges que demostrin com les dones que alçaren la veu o prengueren la iniciativa a les societats clàssiques foren silenciades, castigades o, fins i tot, mutilades. Aquests episodis, que solem trobar a l'inici de cada capítol, il·lustren i contextualitzen l'època, els costums i les condicions en què visqueren aquestes dones extraordinàries, ja que amb les seves accions sobrepassaren les repressions socials que les constrenyien. El text del llibre ens recorda adés i ara que molts d'aquests casos són excepcionals, però les dimensions del mateix ens fan veure que aquesta excepcionalitat s'aplica a un nombre major de casos del que comunament s'ha cregut. Cal tenir present, també, que el lideratge femení que veiem al món grecoromà és un de ben particular, i cal entendre'l modestament i sense idealitzar-lo. Per exemple, en un bon nombre d'ocasions, quan trobem retrats de dones al front o ocupant posicions de poder tradicionalment atribuïdes als homes, les autores adverteixen que es tracta, o bé de situacions de crisi extrema, de paròdies còmiques o bé, de retrats d'estrangeres i, per tant, caracteritzades de manera particularment negativa.

La visió que governa en el llibre és la pròpia de les noves recerques i hereva de la reivindicació feminista contemporània. En aquest sentit, la literatura científica en l'àmbit de la filologia clàssica ha vist un increment exponencial en els darrers temps, com totes les disciplines acadèmiques, dels estudis de gènere. Així doncs, aquesta obra se suma a un grup en constant creixement de publicacions que malden per fer un canvi d'enfocament en l'estudi del món antic tot aprofundint en l'anomenada Història Social i Econòmica de l'Antiguitat, en el context de la qual és més que adient posar les dones i la feminitat en el punt de mira. A la segona meitat del segle passat ja van proliferar els articles, llibres i tesis que se centraven en la vida femenina, amb algunes grans obres acadèmiques que avui dia considerem canòniques. Són els casos de les publicacions d'investigadores com Sarah B. Pomeroy, Helene P. Foley, Eva Cantarella, Pierre Brulé, Nicole Loraux, John Winkler, Sandra Boehringer, Violaine Sebillotte, André Lardinois i Laura McClure, entre moltes d'altres.¹⁴ Aquestes obres van deixar de banda l'enfocament que els precedia sobre la dona a l'Antiguitat, focalitzada principalment a descriure les dones com a mares i esposes dins l'àmbit

¹⁴ Pomeroy (1975), Foley (1981), Cantarella (1981), Brulé (1987), Loraux (1981) i (1990), Winkler (1990), Boehringer / Sebillotte-Cuchet (1995) i Lardinois / McClure (2001).

domèstic, amb unes poques excepcions en personatges literaris rellevants i en l'àmbit específic de la religió.¹⁵ Aquest darrer aspecte ha despertat més interès, perquè la participació femenina és especialment destacada en el culte a les divinitats, que a l'Antiguitat no deixa de ser un espai públic de participació ciutadana, sobretot si tenim en compte que la veneració als déus i la supervisió dels rituals és en molts aspectes una activitat col·lectiva i, per tant, política.

Una particularitat dels estudis de gènere a l'Antiguitat és la seva incompleció natural i, en certa mesura, patològica. Les fonts textuales en alguns punts són prou abundants i il·lustratives, però el caràcter fragmentari en què ha perviscut la literatura antiga en general i el poc interès que ha rebut la "qüestió femenina" durant segles no han ajudat a obtenir-ne una visió suficientment àmplia que es fes càrrec de la complexitat de les figures representades. En aquest sentit, els estudis tradicionals s'han cenyit, o bé a retratar en exclusiva els personatges femenins més rellevants (Penèlope, Helena, Antígona; Dido, Fedra), o a tractar de manera individualitzada episodis concrets de la vida de les dones, com són les feines pròpiament femenines (el teixit), el matrimoni, la maternitat i la cura dels altres. De la mà d'aquesta nova corrent, ha arribat un enfocament revisionista que ha retrobat i rellegit els passatges i retrats de dones poderoses i autònomes i hi ha vist molt més que un contrapunt grotesc a la masculinitat, una caracterització tendenciosa de l'alteritat o la representació de l'amenaça a l'ordre establert i normatiu. Així doncs, no és fins molt recentment que trobem estudis que uneixen aquests dos enfocaments per centrar-se en les mostres de lideratge quotidianes, com poden ser-ho, d'una banda, la maternitat, entesa com una fase vital d'instrucció i influència, i, d'altra banda, el món laboral, en què necessàriament s'hi testimonien exemples d'iniciativa i empena femenines.¹⁶

Les Drs. Oller i Puigvert ofereixen una obra d'ampli abast i que vol assolir un públic general. Per això, i tot i que es preveu que el lector estigui parcialment introduït en qüestions d'història de l'Antiguitat, no s'exigeixen uns coneixements exhaustius de les societats grega i romana: així ho demostren les abundants notes i aclariments que donen traduccions o explicacions de termes, conceptes, ritus o esdeveniments que són mencionats de passada i que resulten clau per interpretar els passatges i l'anàlisi que se'n fa. De vegades acompanyen el text imatges de relleus, escultures i pintures, antigues i modernes, alhora que mencions a obres literàries modernes o grans obres del cinema clàssic que il·lustren, ara l'episodi o

¹⁵ Per a una visió general sobre la literatura acadèmica entorn de la dona a l'Antiguitat i anterior a 1970, vegeu Pomeroy (1973).

¹⁶ Quant a la maternitat, vegeu, a tall d'exemple, l'apartat "Cornèlia, la veu de l'autoritat materna", del llibre ressenyat, pàgs. 84-8, i Pasche / Pedrucci (2018). Pel que fa al món laboral, vegeu el capítol 3 del llibre ressenyat, "Lluny del teler, el fus i la filosa. Dones, treball, economia i finances", pàgs. 173-294.

personatge descrit, ara la seva recepció en la tradició artística occidental. Tanmateix, una recerca tan exhaustiva de testimonis no pot restar únicament en l'àmbit de la divulgació: aquest llibre resulta, doncs, un perfecte punt de partida per a introduir-se en els estudis de gènere en la història i les literatures de l'antiga Grècia i Roma, i dona una gran quantitat d'exemples que no només il·lustren les argumentacions, sinó que constitueixen, cadascun d'ells, un perfecte i interessant cas d'estudi particular. Les autores es fan càrrec de la riquesa de contingut de cadascun d'aquests passatges, i per això en alguns casos inclouen un mateix episodi, o almenys hi fan referència, en diferents capítols, tot abordant-los des de diferents perspectives. A tall d'exemple ens serveixen els casos de Lisístrata, protagonista de la comèdia homònima d'Aristòfanes (mencionada a les pàgs. 55-6 a raó dels parlaments que fa a l'obra, i de nou a les pàgs. 128-32, on es parla de la seva funció com a mediatra i de la possible relació que pot tenir amb un personatge històric contemporani, la sacerdotessa Lisímaca), i Hortènsia, oradora en el context de la República romana (tractada en qualitat d'advocada que emeté un excel·lent discurs judicial, pàgs. 96-101, i com a capdavantera de la "primera 'manifestació' femenina", pàgs. 156-7). Tot això, les autores ho aconsegueixen sense sortir dels límits de la filologia, la qual cosa ha suposat, no només una recopilació exhaustiva de fonts literàries i epigràfiques, sinó una anàlisi rigorosa i actualitzada, possible únicament gràcies a una gran capacitat de treball, síntesi i ordre. Així, ofereixen una visió comprensiva de les fonts, que té en compte els condicionants i les dificultats interpretatives pròpies de cada testimoni – fets estretament enllaçats al gènere literari i les seves convencions, l'època de l'obra, les intencions de l'autor i, en gairebé tots els casos històrics, la distància de la mateixa font amb els episodis o personatges que descriu. En aquest sentit, tot sovint són autors del segle II dC els únics de qui podem extreure informació i dades significatives relatives a personatges i esdeveniments del segle V aC, per exemple.

El llibre està estructurat en cinc grans capítols (que inclouen, al seu torn, una subdivisió que separa Grècia i Roma), amb una brevíssima recapitulació al final de cadascun, i consta d'un índex detallat amb gairebé un centenar de subapartats, de manera que s'ha pogut prescindir d'un índex de noms.¹⁷ La bibliografia, situada al final, també està dividida per capítols i subapartats, la qual cosa facilita la consulta al lector encuriós per un període o aspecte concret. Cada idea exposada està degudament argumentada i justificada, i la presència de les fonts primàries és absoluta, gràcies a les traduccions que les mateixes autores n'ofereixen. Quan convé i és útil per a descriure i subratllar les especificitats que

¹⁷ Tanmateix, sí que hem trobat a faltar que les notes, situades al final de cada capítol, apareguin referenciades a l'índex.

hi ha en les versions originals, es mencionen alguns termes grecs i llatins en transliteració, de manera molt coherent.

El primer capítol, que duu com a títol “Té la paraula! Dones i oratòria política i judicial”, comença tractant una de les majors limitacions amb què les societats antigues restringien les dones. Privant-les de la parla, se’ls vetava la forma més sofisticada de pensament. En contra, tant gregues com romanes recorrien al plor, els laments i la súplica com a estratègies per a fer-se escoltar. Així doncs, en aquesta primera part s’ofereixen exemples de la mitologia i la literatura (les dones a la poesia èpica i la lírica, les profetesses, les heroïnes tràgiques i còmiques, entre d’altres) així com de la història (per mencionar-ne només algunes de les que hi apareixen: la sacerdotessa d’època micènica Erita, les dones de les làmines de malediccions, Aspàsia de Milet, les espartanes, Clàudia, Cornèlia, Pòrcia, Fúlvia i les pompeianes) que donen testimoni de veus femenines en l’Antiguitat, tant en contextos públics com privats. D’aquest capítol podem destacar especialment, d’una banda, l’excel·lent resum de la figura d’Antígona, un exemple perfecte de com en el pensament grec la veu de la dona pot aflorar en moments de crisi profunda (pàgs. 51-3), i, de l’altra, la mostra significativa dels grafitis pompeians en què dones demanen el vot pels seus candidats preferits en les eleccions (pàgs. 108-10) i demostren com, malgrat l’ideal de matrona romana com a *muta* i *domiseda*, eren capaces d’escriure “paraules dotades de sentit”. En aquest context, però, sorprèn que no es dediquin unes pàgines a Safo, Sulpícia i les altres poetesses de l’Antiguitat. Les autores s’excusen pel fet que el tema és d’una amplària inabastable per a un volum com aquest i que, a més a més, ja ha estat àmpliament treballat en dues obres actuals que poden ser d’interès per a un públic general (pàg. 21).¹⁸ Això, malauradament, deixa de banda exemples molt notables de lideratge femení en un àmbit tan masculinitzat en el món antic com ho és el de la creació poètica.¹⁹ No vol dir, però, que les poetesses hi siguin del tot absents: el fr. 16 de Safo serveix per donar una visió femenina dels assumptes militars (pàgs. 431-2) i la biografia de Telesil·la d’Argos és un clar exemple de lideratge femení en temps de guerra (pàgs. 455-6).

El segon capítol s’intitula “Que hi hagi pau! Dones i mediació política”. Sovint les fonts fan referència a la influència política que tenien les mares, filles i esposes de personatges públics i polítics masculins. Aquesta influència és, de fet, una capacitat d’acció pròpiament femenina en un context patriarcal que, si bé

¹⁸ Aquestes dues referències no apareixen degudament citades a la bibliografia final. Són: López (1994) i Luque (2020).

¹⁹ Així ho demostren les nombroses emulacions i reconeixements que reberen les compositores gregues antigues entre els autors de les èpoques alexandrina i imperial. Alhora, la seva fama va suposar també el sorgiment d’un seguit d’intents (més o menys reeixits) de falsejar-ne les obres, Condello (2023) i Floridi (2023).

és sovint invisibilitzada, no és per això menys rellevant. Es tracta d'una influència exercida gràcies a la persuasió (mitjançant una intel·ligència extraordinària, com la de la reina homèrica Arete, i tècniques retòriques del discurs, com les d'Hortènsia, i d'altres més típicament femenines, com el plor i la súplica: així ho mostren algunes tragèdies d'Eurípides i la llegenda de les sabines), els vincles afectius i les jerarquies intrafamiliars (especialment manifestos en el cas de Cornèlia i el seu fill Escipió l'Africà). En aquest aspecte, resulta interessant observar com la vellesa i l'experiència afegeixen autoritat a les paraules i actuacions de les dones: així ho mostra el cas de les Setze dones d'Olimpia, a Grècia. A més a més, de vegades hom podia servir-se de la intervenció de dones com a mediadores en situacions de conflicte. És aquest el cas d'Octàvia, la germana d'Octavi August, que esdevingué la solució i el pont de comunicació entre ell i Marc Antoni, el seu marit. Per bé que no va poder evitar la guerra civil i el terrible desenllaç, la seva figura va garantir uns acords temporals que van endarrerir aquests esdeveniments.

“Lluny del teler, el fus i la filosa. Dones, treball, economia i finances” és el tercer capítol; una part nodridíssima de testimonis epigràfics que demostra que la feina de les dones a l'Antiguitat no va ser únicament teixir, per bé que, sens dubte, hi fou ben present i tingué una continuïtat ininterrompuda des de la Grècia micènica fins a Roma. També s'ocuparen, doncs, de moldre el gra, vendre al detall i elaborar productes diversos. Al cap i a la fi, a les dones de baixa estofa els calia un sou per mantenir les seves famílies i, per això, podien treballar com a cambres, majordomes, serventes, prostitutes, dides, llevadores... A Roma tenien més capacitat d'acció, i s'hi testimonia un nombre major d'oficis, d'on destaquen la medicina i l'obstetrícia, oficis que sovint exercien per influència dels marits. Si pertanyien a famílies enriquides, podien esdevenir prestadores, gestionar grans propietats o dur a terme transaccions comercials per mar. Per exemple, les àmfores Dressel 20 conservades al mont Testaccio, en què s'han trobat nombrosíssims segells i *tituli picti*, mostren com les dones podien tenir un paper d'autoritat en el negoci de l'oli bètic, com a propietàries de tallers, latifundis o comerciants.²⁰ Aquest capítol també exposa fets rellevants que sovint passem per alt, com és l'omnipresència dels negocis en la vida quotidiana a Grècia i el consegüent coneixement que en tenien les dones: les esposes podien conèixer bé els negocis dels marits i fins i tot administrar-ne les finances (així es veu a *Contra Diogíton* de Lísias, pàgs. 189-90).²¹

Les posicions de poder són un element central del quart capítol, “Llarga vida a la Senyora! Reines, augustes i esposes il·lustres”. D'entrada, “en les famílies

²⁰ Zamrik (2023).

²¹ Retornant a la lírica grega, és interessant consultar un recentíssim article sobre els reflexos de l'economia i del paper de la dona en les finances en aquest gènere literari, Nobili (en premsa).

reials el poder radica a procurar una successió legítima a través del(s) fill(s) i, de manera una mica paradoxal, consolidar així el poder dels homes del seu clan” (pàg. 299). És especialment important destacar una constant present tant a les fonts literàries gregues com llatines: un gran nombre de sobiranes que gaudeixen de descripcions llargues són estrangeres que, al seu torn, serveixen als autors per caracteritzar els pobles que regnen com a bàrbars, mitjançant una visió de l’altre com a desviació o inversió dels propis valors considerats normals. Així, els capitosts i cabdills de guerra són covards, mentiders, traïdors i, en definitiva, “efeminats”, mentre que aquestes dones han rebut una formació molt específica per a governar que inclou un procés de masculinització i una gran intel·ligència. En aquest sentit, les reines hel·lenístiques (*basilissai*) ofereixen un panorama molt interessant. Pel que testimonien les fonts, tant a l’antiga Grècia com a Roma, les dones que obtingueren poder polític efectiu i esdevingueren governadores i sobiranes, ho feren majoritàriament perquè eren estrangeres (les famoses reines esmentades per Heròdot i de nou retratades per Pol·liè, com Semíramis, Tirgatao i Tòmiris, i d’altres de literàries, com Atossa i Hècuba; així com les reines estrangeres del món romà, Dido, Tanaquil, Boudica, Zenòbia, entre d’altres) i perquè, segons diuen les fonts, es trobaren en situacions de crisi extremes o de buits de poder, amb la diferència que a Roma, amb el pas del temps, les dones visqueren una relativa emancipació social i econòmica que els permeté assolir una major influència i poder, per bé que mai no els foren reconeguts com a tals. Les autores fan ostentació d’una intuïció aguda per identificar les construccions literàries fictícies que amaguen veritats històriques, com és el cas, per exemple, de la malaltia per enamorament que patí Antíoc i el seu posterior matrimoni amb la seva madrastra, una història narrada per Apià (a *Guerres síries* 10, 59, pàgs. 345-7), que sembla encobrir, de fet, una cessió de poder del pare al fill.

El darrer capítol, “També en la dona habita Ares. Dones al front i a la rereguarda”, pren el seu títol d’un vers de Sòfocles (*Electra*, 1243-4) i aborda un aspecte que, segons el pensament antic, pot resultar contradictori: la participació activa de la dona en els assumptes bèl·lics. Els textos antics al·ludeixen a les diferències biològiques per justificar l’exclusió total de les dones dels afers militars, tot i que es concep el part com un esdeveniment relativament equiparable. No es tracta d’una manera de lideratge *per se*, però és una “gesta” pròpiament femenina que sí rebé un cert reconeixement. Tanmateix, les “armes de dones” que s’usen en els contextos bèl·lics – generalment en el setge de la pròpia ciutat – no tenen res a veure amb la seducció i la bellesa física, sinó que impliquen teules de més de quinze quilos de pes, barricades i trinxeres urbanes, i el llançament de projectils de tot tipus. Les reines estrangeres també són representades com a brillants estratègues, entre les quals destaquen Artemísia d’Halicarnàs i la britànica Boudica. Tanmateix, altres dones també podien ésser

presentes en els afers de la guerra, com les que acompanyaven els seus marits en les campanyes militars (són els casos dels mercenaris grecs, d'Agripina la Major i de Faustina, coneguda com a *mater castrorum*). Evidentment, tenen un lloc destacat en aquest capítol les Amàzons (pàgs. 432-41), un poble bàrbar de dubtosa historicitat, el mite de les quals els grecs recreen una vegada i una altra per afirmar la seva pròpia identitat.

El llibre que han escrit les Drs. Oller i Puigvert és un volum sense parió en l'àmbit de la divulgació de la filologia clàssica a Catalunya, i de ben segur resultarà molt llaminer al públic general, però també farà un bon servei als estudiants, al professorat de secundària i a aquelles persones que facin recerca sobre l'actància femenina a les societats clàssiques. Tot i la immensa quantitat de material aportat, el llibre és amè de llegir, gràcies a una exposició endreçada, planificada, clara i coherent, i a un estil de redacció excel·lent i cohesionat. En aquest sentit, és difícil trobar llibres que combinin un nivell tan alt de detall en una forquilla cronològica tan ampla i que tinguin una coherència formal i de contingut tan sostinguda. Es caracteritza per la diversitat de fonts textuais referenciades, fet que demostra que gairebé tots els gèneres literaris tenen alguna cosa a dir quant a les dones en posicions de poder i lideratge, amb una presència necessària i complementària de les fonts epigràfiques. Aquesta comparació de vegades reafirma amb casos històrics el que ja coneixíem pels autors literaris. Però, en termes generals, les inscripcions són un contrast que refuta la imatge de la dona que es desprèn dels textos literaris, segons la qual hom creuria que la quotidianitat de la dona a l'Antiguitat veritablement consistia a romandre sempre reclosa dins l'àmbit domèstic, i desconèixeríem una gran quantitat de noms de dones que treballaven, tenien càrrecs sacerdotals o demanaven el vot per als seus homes. L'obra, que està impregnada d'un esperit transformador, conclou amb entusiasme que les dones a l'Antiguitat ocuparen uns "lideratges fluids", molt lluny de les imposicions autocràtiques que caracteritzaren les sobiranes masculines. "Ens toca reivindicar un nou lideratge més fluid, que no estigui renyit amb l'ús de la raó ni de les emocions i que tendeixi a buscar la cooperació i el diàleg entre individus en l'esforç per obtenir un objectiu comú" (pàg. 515). I és que "el nostre model mental i cultural d'una persona amb poder continua sent clarament masculí. I per poder disposar de referents femenins cal que la veu pública de les dones sigui present arreu perquè la visió del món no pot ser una visió parcial com la que ens han ofert els textos de l'Antiguitat" (pàg. 111).

Bibliografia

Boehringer, L. / Sebillotte-Cuchet, V. 1995: *Des femmes en action. L'individu et la fonction en Grèce antique*. Paris.

- Boulogne, J. (ed. i trad.) 2002: Plutarque, *Œuvres morales. Tome IV: Conduites méritoires des femmes. Étiologies romaines – Étiologies grecques. Parallèles miners*. Paris.
- Brodersen, K. 2010: “Mannhafte Frauen bei Polyainos und beim Anonymus de mulieribus”. Dins de K. Brodersen (ed.): *Polyainos. Neue Studien / Polyaenus. New Studies*. Berlin: 149-159.
- Brulé, P. 1987: *La fille d'Athènes. La religion des filles à Athènes à l'époque classique. Mythes, cultes et société*. Paris.
- Cantarella E. 1981: *L'ambiguo malanno. Condizione e immagine della donna nell'antichità greca e romana*. Roma.
- Clay B. (com.) / Lobineau, G-A. 2012: *Polyen, Ruses de femmes*. Paris.
- Condello, F. 2023: “False voci di donne, antiche e nuove (e semi-nuove)”. Dins de A. Comboni / S. La Barbera (ed.): *Le vie del falso. Storia, letteratura, arte*. Bologna: 77-102.
- Floridi, L. 2023: “Dare e negare la voce alle donne. Dinamiche di attribuzione e disattribuzione autoriale nella letteratura greco-latina al femminile”, *Incontri di Filologia Classica* 22: 1-47.
- Foley, H. P. (ed.) 1981: *Reflections of Women in Antiquity*. London.
- Gaertner, J. F. 2001: “The Homeric Catalogues and their Function in Epic Narrative”, *Hermes* 129: 298-305.
- Gazis, G. A. 2015: “The *Nekyia*'s Catalogue of Heroines: Narrative Unbound”, *Les études classiques* 83: 69-99.
- Gera, D. L. 1997: *Warrior Women. The Anonymous Tractatus de mulieribus*. Leiden.
- Hindman, S. L. 1984: “With Ink and Mortar: Christine De Pizan's ‘Cité Des Dames’”, *Feminist Studies* 10: 457-483.
- Homar, R. (intr. i trad.) 2011: Plutarc, *Els mèrits de les dones*. Martorell.
- Lardinois, A. P. / McClure, L. K. (eds.) 2001: *Making Silence Speak: Women's Voices in Greek Literature and Society*. Princeton.
- López, A. 1994: *No solo hilaron lana. Escritoras romanas en prosa y verso*. Madrid.
- Loroux, N. 1981: *Les enfants d'Athéna. Idées athéniennes sur la citoyenneté et la division des sexes*. Paris.
- 1990: *Les Expériences de Tirésias*. Paris.
- Luque, A. (ed., intr. i trad.) 2020: *Grecorromanas. Lírica superviviente de la Antigüedad clásica*. Barcelona.
- McLeod, G. 1991: *Virtue and Venom. Catalogs of Women from Antiquity to the Renaissance*. Ann Arbor.

- Minchin, E. 1996: "The Performance of Lists and Catalogues in the Homeric Epics". Dins de I. Worthington (ed.): *Voice into text. Orality and Literacy in Ancient Greece*. Leiden / New York / Köln: 3-20.
- Nobili, C. en premsa: "The economy of the female lyric voice", *The Cambridge Classical Journal*. DOI: 10.1017/S1750270525000028
- Ojea Fernández, M. E. 2018: "Naturaleza, identidad y rebeldía en *La ciudad de las damas* de Christine de Pizan". Dins de E. C. Díaz (ed.): *Voces de mujeres en la Edad Media: Entre realidad y ficción*. Berlin: 200-208.
- Oller Guzmán, M. 2015: "Femmes et pouvoir chez le peuples des steppes eurasiatiques". Dins de G. R. Tsetskhladze / A. Avram / J. Hargrave (eds.): *The Danubian Lands Between the Black, Aegean and Adriatic Seas (7th Century BC – 10th Century AD). Proceedings of the Fifth International Congress on Black Sea Antiquities (Belgrade – 17-21 September 2013)*. Oxford: 59-62.
- 2017: "Maneras femeninas de vencer al enemigo en las *Estratagemas* de Polieno". Dins de B. Antela / C. Zaragoza / A. Guimerà (eds.): *Placer y dolor: las mujeres en la Antigüedad*. Alcalá: 161-178.
- 2019: "Liderazgo femenino en la Grecia Antigua". Dins de M. García Sánchez / R. S. Garraffoni (eds.): *Mujeres, género y estudios clásicos: un diálogo entre España y Brasil*. Barcelona: 37-52.
- 2020: "Mujeres con zapatos escitas". Dins de L. Conti Jiménez / R. Fornieles Sánchez / M. D. Jiménez López (eds.): *Δώρα τὰ οἱ δίδομεν φιλέοντες: homenaje al profesor Emilio Crespo*. Madrid: 625-633.
- 2021: "Fear, pity and envy: human feelings in the framework of Greek colonisation". Dins de V. Cojocaru / A-M. Pázsint (eds.): *Migration and identity in Eurasia: from ancient times to the Middle Ages*. Mega: 43-53.
- Pasche Guignard, F. / Pedrucci, G. 2018: "Motherhood(s) and Polytheisms: Epistemological and Methodological Reflections on the Study of Religions, Gender, and Women", *Numen* 65: 405-435.
- Pomeroy, S. B. 1973: "Selected Bibliography on Women in Antiquity", *Arethusa* 6: 125-157.
- 1975: *Goddesses, whores, wives and slaves. Women in classical antiquity*. New York.
- Sammons, B. 2010: *The Art and Rhetoric of the Homeric Catalogue*. Oxford.
- Santiago, R-A. / Oller Guzmán, M. 2011: "Relaciones con el exterior en el mundo griego antiguo: tempranos ejemplos de activa participación de la mujer", *Minerva* 24: 99-112.
- Vela Tejada, J. / Martín García, F. (intr. trad. i not.) 1991: *Eneas el Táctico, Poliorcética*. Polieno, *Estratagemas*. Madrid.
- Winkler, J. 1990: *The Constraints of Desire: the Anthropology of Sex and Gender in Ancient Greece*. London.

- Zamrik Vila, S. 2023: *Mulieres sibi negotia tractant: la participació de les dones en el negoci de l'oli bètic (segles I al III dC)*. Treball final de Grau, Universitat Autònoma de Barcelona. Disponible a: <https://ddd.uab.cat/record/291192> [últ. vis. 25/10/2024]
- Ziogas, I. 2021: "Life and Death of the Greek Heroine in *Odyssey* 11 and the Hesiodic *Catalogue of Women*". Dins de A. Gazis / A. Hooper (eds.): *Aspects of Death and the Afterlife in Greek Literature*. Liverpool: 55-74.